

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ: ПОСТРАДЯНСЬКА СПЕЦИФІКА

Белашко С. О.

завідувач сектору періодичних видань

Національного інституту стратегічних досліджень

Досліджено феномен партійного лідерства в умовах пострадянської трансформації. Проаналізовано етапи й чинники еволюції політичної участі пострадянських еліт в процесі становлення інституту багатопартійності.

Исследован феномен партийного лидерства в условиях постсоветской трансформации. Проанализированы этапы и факторы эволюции политического участия постсоветских элит в процессе становления института многопартийности.

The phenomenon of party leadership in terms of the post-Soviet transformation is studied. Stages and factors of the evolution of political participation of post-Soviet elites during the establishment of the multiparty system are analyzed.

Ключові слова: політичні партії, партійне лідерство, політична участь, механізми політичної участі, пострадянські еліти, соціальна мережа, патронатно-клієнтна система, ідеологія, представництво

Феномен політичного лідерства привертав увагу дослідників від самого початку суспільних наук. Йому присвячували увагу Геродот, Плутарх, Тіт Лівій та інші вчені античності. Великого значення функціям політичного лідерства надавали мислителі Середньовіччя та Нового часу – Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Р. Емерсон, Ф. Ніцше, Г. Тард, М. Вебер, Ж. Блондель, Р. Міхельс та інші.

Проблема політичного, зокрема партійного, лідерства є надзвичайно важливою в умовах пострадянського розвитку, який відбувається у неструктурованих суспільствах із досить низьким рівнем політичної культури та недосконалими механізмами політичної участі. Актуальність теми обумовлена утвердженням політичних партій як ключового інституту політичної системи України, а також визначальним впливом на їхню діяльність відносно вузького кола лідерів, що є продуктом становлення пострадянських еліт.

Серед українських вчених, що зробили внесок у розробку проблематики партійного лідерства з урахуванням національних особливостей пострадянської трансформації, варто відзначити В. Литвина, В. Якушика, В. Бебика, А. Пахарева, В. Яблонського, В. Базіва, І. Кресіну, М. Томенка, О. Майбороду, В. Паламарчука, О. Литвиненка, І. Бекешкіну, С. Янішевського, І. Сало, Ю. Шведу, О. Фісуна, О. Кривошеєнка, Ю. Зущика, Т. Батенка, С. Кузнєцову, А. Мойсєєву. Крім того, низка науковців вивчала окремі прикладні аспекти партійного лідерства. Наприклад, питання побудови іміджу партій та їхніх лідерів досліджували Г. Почепцов, Р. Старовойтенко, О. Грищенко, В. Злишков.

Мета даної статті – ґрунтуючись на результатах попередніх досліджень, проаналізувати еволюцію еліт в процесі творення пострадянських держав, зокрема України, та розглянути феномен партійного лідерства в контексті політичної участі їхніх громадян.

Розвиток політичних партій в контексті еволюції пострадянських еліт

Пострадянські системи отримали у спадок від СРСР непрофесійність політичних еліт і зосередженість більшості можновладців на збереженні (а якщо можна, то збільшенні) своєї влади. Як класичні опортуністи вони коливалися разом із лінією партії і завжди захищали основу своїх привілеїв – монополію на владу. Ще в період СРСР республіканські еліти використовували як додатковий засіб легітимації власного панування націоналізм. Подібне сполучення опортунізму й експлуатації національних почуттів в умовах проблем із консолідацією демократії виявилось надзвичайно небезпечним і призвело до популістського використання націоналістичних настроїв у політичних цілях. Аналогічним чином представники цих еліт (переважно другого і третього їх ешелону), які не потрапили до кола керманців нових незалежних держав, взяли на озброєння гасла соціального популізму та ностальгію значної частини громадян за радянськими часами.

Симбіоз «прагматиків» і «романтиків» призвів до формування нового політичного класу, діяльність якого під прикриттям гасел державного будівництва переважно зосереджена на концентрації у своїх руках влади і власності, внаслідок цього фактично виникає «владовласність» – основний ресурс нової олігархії.

В. Кувалдін відзначає, що в процесі побудови нових держав пострадянські еліти вирішують чотири найважливіші для себе (в порядку черговості) завдання: 1) поєднання в нових формах влади і власності в руках вузького кола осіб; 2) входження – на других і третіх ролях – в космополітичну еліту глобального світу; 3) створення життєздатних держав; 4) будівництво демократичних інститутів. Дослідник цілком слушно наголошує: «Вони формують пострадянський соціум «під себе», так, як їм вигідно і зручно. Це не відтворення традиційних структур і стосунків

радянської епохи, це не рух до ліберальної демократії, це не пошук національних стратегій модернізації, це особливий спосіб організації територіального простору, політичного життя, економічної діяльності, духовного виробництва, спрямований на закріплення панівного положення нового шару владовласників» [1, 3].

Повноцінна національна еліта має відповідати наступним вимогам: 1) бути здатною постійно розуміти, що відбувається в країні, й оцінювати поточну ситуацію з точки зору базових цінностей та історичних перспектив; 2) бути спроможною реально здійснювати зв'язок і взаємодію влади і народу, національною, прив'язаною до долі країни; 3) брати участь у визначенні довгострокових цілей країни [2]. Найбільша проблема української державності полягає «не стільки в неготовності представників так званої політичної еліти (як владної, так і опозиційної) відстоювати свої переконання, скільки, в більшості випадків, у повній відсутності будь-яких переконань як таких» [3, 4]. Партійні лідери, які повинні генерувати і поширювати в суспільстві певні ідеї та ідеали національного розвитку, дуже часто лише реагують на настрої й очікування електорату, будуючи свої програми не за власними глибокими переконаннями, а за порадами соціологів, що вивчають громадську думку.

Ріфат Шайхутдінов підкреслює, що еліта «є основним провідником базових цінностей і трансценденцій, які ведуть і мобілізують народ в демократичному суспільстві». При цьому він особливо наголошує на важливості того, щоб «еліти могли не просто формувати базові трансценденції та цінності народу, але й перетворювати їх на свої ціннісні установки» [2]. Натомість українська еліта виявляє нездатність поставити потреби суспільства вище приватних інтересів та амбіцій. Дмитро Табачник наголошує, що «переконання, заради яких можна й потрібно відмовитися не лише від влади (якщо доведеться), але й від будь-яких інших благ, зовсім відсутні в українських політиків», саме цим пояснюючи низку «постійних зрад провідними партіями як власних союзників, так і своїх виборців» [3, 4].

На нашу думку, у складі української еліти можна виділити принаймні шість складових: 1) колишня радянська номенклатура (політична – комуністична та комсомольська, господарська, військова); 2) колишня політична контреліта – дисиденти радянського періоду; 3) заангажована в політику творча та технічна інтелігенція; 4) підприємці та промисловці; 5) публічні політики та громадські діячі, що вийшли з «третього сектору»; 6) професійні інтелектуали (економісти, юристи, політологи, менеджери, журналісти), що обслуговують інтереси потужних фінансово-політичних угруповань. Представники кожної з цих складових мають власні, притаманні лише цій групі, правила (*patterns*) політичної участі. З часом представники перших трьох втратили домінуючі позиції в українському політикумі, четвертої і п'ятої категорій – посіли провідні місця, шостої – зберегли свою важливу, але не надто впливову роль. Відповідно, сьогодні формат політичної участі партійних лідерів в Україні визначають бізнесмени та професійні публічні політики, які ефективно поєднують у своїх руках владу і власність.

Можна цілком погодитись із точкою зору дослідника проблем громадянського суспільства Джона Кіна про те, що в радянський час в Україні "культивувалися цинічні, сервільні особистості, вправні в лицемірному подвійному мисленні й мовленні" [4, 77-78]. Більше того, на нашу думку, можна стверджувати, що в пострадянський період ця тенденція тільки посилилася.

В ході першого етапу пострадянської трансформації до влади в Україні прийшла деідеологізована частина державно-управлінської еліти. Вона уникала політичних конфліктів і загалом намагалась дистанціюватись від публічних політичних процесів. Відбулася своєрідна департизація структур державної влади. В цих умовах однією з основних функцій політичних партій стало формування організованої опозиції, її ідеологічне й кадрове забезпечення. Партії, виявившись неспроможними відіграти провідну роль у формуванні влади, спрямували основні зусилля на формування опозиційної еліти. Отже, за умов високого ступеня позапартійності політичної еліти важливою функцією багатопартійності стає формування потужної контреліти, здатної взяти на себе роль системної опозиції. Фактично це можна розглядати основним чинником формування відносно відкритої політичної системи та поступового збільшення рівня її прозорості. Однак якщо для суспільства це мало певний позитив, то для партійного лідерства мало переважно негативні наслідки, обумовивши відповідний формат політичної участі, характерними рисами якої стали популізм, деструктивна критика, безвідповідальність, неготовність до компромісу, «неспроможність створити постійні політичні коаліції на принциповій платформі і підміну їх тимчасовими ситуативними блоками при збігу певних інтересів, наслідком чого є нерідко вирішальна роль випадковості при розгляді важливих питань державного і суспільного життя» [5, 10].

Пострадянські партії в абсолютній своїй більшості є організаційним оформлення механізму реалізації інтересів елітних угруповань. Аморфність пострадянських суспільств, несформованість їхньої соціальної структури зумовлює недостатню оформленість інтересів основних соціальних груп як цілісної системи. Через це політичні ідеології не виконують свої суспільні функції, відповідно «існуючі політичні партії не мають скільки-небудь чітких і системних ідеологічно-програмних

настанов» [6, 106; 7, 39], натомість «ключову роль у формуванні суспільно-продукувального середовища відіграють державні інституції і насамперед бюрократична еліта» [6, 107].

В пострадянських країнах і провладні, і опозиційні партії фактично являють собою досить закриті політичні корпорації, що не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Україна є показовим прикладом цієї тенденції. «Приналежність колишньої високопоставленої номенклатури до тої чи іншої партії мотивується аж ніяк не новою світоглядною визначеністю щодо лібералізму, націоналізму, республіканізму чи консерватизму, а груповими матеріальними інтересами та особистими зв'язками» [5, 57-58]. Спроби ідеологічного розмежування між КПУ та СПУ, НДП та «Громадою», НДП та СДПУ(о), БЮТ та НСНУ, ПР та БЮТ мали переважно технологічний характер та спрямовувались на мобілізацію різних сегментів українського електорату в умовах загострення політичної конкуренції.

Пострадянські еліти багато в чому відрізняються від еліт розвинутих демократій, де політики розділяють єдині цінності, дотримуються загальних норм та стійких моделей поведінки. Спільність інтересів і наявність визнаними усіма правил обумовлені історично сформованим механізмом соціалізації еліт, у якому серйозну роль грає освіта, у тому числі політична й ідеологічна, яку здобувають у спеціальних партійних школах. У пострадянських еліт налагоджених механізмів політичної соціалізації немає. На відміну від монолітної радянської партійно-бюрократичної еліти вони ідеологічно аморфні й атомізовані. Консолідація певних груп еліти (значною мірою добровільно-примусова) в рамках «мегаблоків» йде тільки на шкоду партійному лідерству, оскільки відбувається на формальних засадах і, як правило, диктується тактичними, а не стратегічними чинниками. Практично всі партійні лідери, залучені до тієї чи іншої коаліції, розглядають таке об'єднання як ситуативне і кон'юнктурне, часто сприймаючи перебування в ньому головним чином як додатковий козир у подальших політичних торгах.

Політичні лідери як суб'єкти патронатно-клієнтних відносин

В українській політології мали місце непоодинокі випадки ототожнення ефективної демократії з розгалуженою мережею політичних партій [8, 9]. І хоча такий підхід притаманний передусім молодим науковцям, тоді як досвідчені вчені підходять до проблеми більш системно, тенденція є досить симптоматичною. В цьому контексті варто згадати застереження російського політика Олега Морозова: «Ототожнення демократії з багатопартійністю взагалі, а не з тою багатопартійністю, яка служить демократії, є черговим сумним проявом скупості й ілюзій політичного мислення» [10]. Значною мірою відповідь на питання, чи служить певна партія завданням демократичного розвитку, залежить від мети та формату політичної участі її лідерів.

Політичну участь найчастіше підрозділяють на автономну й мобілізовану. **Автономна участь** – це вільна добровільна діяльність індивідів, що переслідують особисті й групові інтереси. Така участь передбачає достатню політичну компетентність громадян і є необхідною умовою реальної демократії. В пострадянських умовах, де політичні процеси значною мірою обумовлені неопублічними чинниками, справжня компетентність є привілеєм відносно вузького кола професійних політиків та експертів.

Варто наголосити, що в справжніх, а не «диванних» організаціях коло партійних лідерів не обмежено першими особами. До нього входять члени вищого колегіального органу (ради, бюро, президії), керівники регіональних партійних структур та сателітних громадських організацій (професійних, жіночих, молодіжних), чільні представники політичної сили в органах влади (керівники парламентських комітетів, органів державної влади та місцевого самоврядування), уповноважені партійні спікери.

Професійний рівень заняття політикою демонструють не лише партійні лідери, але і люди, які їх фахово обслуговують – партійні функціонери, профільні аналітики, політтехнологи, журналісти. Однак саме лідери задають вектор розвитку політичних партій, саме їхня активність визначає загальну динаміку політичних процесів у державі. Формат політичної участі партійних лідерів справляє суттєвий вплив не лише на їхніх переконаних прибічників. Опосередковано він впливає і на інші соціальні групи, зрештою і на суспільство в цілому, формує у громадян уявлення про правила політичного процесу та параметри політичної активності, а отже, і суспільні норми політичної участі.

Мобілізована участь має примусовий характер. Стимулами політичної активності стають страх, адміністративний примус, традиції. Як правило, мобілізована участь спрямована на підтримку політичного режиму, її метою є демонстрація лояльності правлячій еліті і схвалення політики уряду. Вона характерна для традиційних суспільств та тоталітарних режимів. Однак нерідко вона використовується, переважно у маніпулятивних формах, і в демократіях, особливо в періоди виборчих кампаній.

Маніпулятивна участь – різновид мобілізованої участі. Вона має місце при нав'язуванні масам за допомогою пропаганди, дезінформації й інших способів політичних цілей, що не відповідають їхнім інтересам.

В умовах незрілої демократії рядові партійці часто стають засобом реалізації корисливих інтересів і честолюбних задумів своїх лідерів, які використовують для цього різного роду міфи й

утопічні ідеї. Отже, автономна політична участь партійних лідерів значною мірою спрямована на те, щоб поставити під свій контроль участь максимально можливої кількості виборців, тобто зробити її маніпулятивною або й відверто мобілізованою.

Важливим чинником політичної активності партійних лідерів є щільність соціальних мереж, у яких вони взаємодіють. Соціальні мережі впливають на поведінку їхніх членів, породжують набори нормативних, символічних і культурних стандартів, задають обсяги інформації, необхідної і доступної для прийняття рішень. Чим щільніша соціальна мережа, тим однорідніше діють в політичних відносинах приналежні до неї індивіди. До речі, люди, що взаємодіють в форматі щільних соціальних мереж, практично не мають потреби в ідеології. Цей феномен суттєво впливає на визначення формату політичної участі українських партійних лідерів, більшість з яких не є переконаними носіями тої чи іншої ідеології, а лише використовують у власних інтересах певні ідеологеми, популярні в цільових електоральних групах.

У пострадянській Україні і "партія влади", і опозиційні сили являють собою досить замкнуті корпорації, що фактично не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Ідеологія переважної більшості партій має зовнішнє призначення – для виборців, світової громадськості тощо. Відповідно, публічна діяльність розвивається рівно настільки, наскільки це диктується зовнішньою необхідністю. Ідеологія для значної частини партійних лідерів є лише ширмою, за якою приховано справжні інтереси, особисті або корпоративні. При цьому досить часто вони прикривають відсутність чіткої і зрозумілої ідеології симбіотичними конструктами на кшталт «класична соціал-демократія з українською специфікою», «національно орієнтований ринковий лібералізм», «оновлена націонал-демократія» тощо.

Вікторія Подгорна відзначала, що «в Україні формується особливий тип партійної системи, в якій переважатимуть партії кадрового типу, що не припускають ідеологічної однорідності і не враховують необхідність постійної роботи з виборцем. У таких партій дуже мало реальних членів. А їх лідерами є, як правило, колишні держчиновники» [11]. На нашу думку, має місце й інша тенденція: амбітні політики прагнуть партійного лідерства як додаткового аргументу в боротьбі за високі державні (інколи корпоративні) посади.

За радянських часів елітні (номенклатурні) соціальні мережі служили інструментом перерозподілу державних ресурсів за принципом "ти – мені, я – тобі", були важливою умовою існування комуністичних суспільств і одночасно їх характерною рисою [12]. Прагнучи зміцнити свою владу і зробити її більш ефективною, представники державно-управлінської еліти відразу після розпаду СРСР почали робити спроби створення власних партій. Ці прагнення диктувались об'єктивними потребами (проведення виборів, формування лобі в парламенті, зміцнення зв'язків із регіональним істеблшментом тощо). Згода між центральною і регіональними елітами часто визначалась зустрічними процесами бюрократизації реформ і капіталізації номенклатури [13, 108]. В таких умовах партійне лідерство ставало статусною формою політичної участі, «партії створювалися під певних харизматичних лідерів, тобто на перше місце виходять суб'єктивні чинники, а не національний інтерес» [5, 85]. Наявність у впливової особи власної партії, хай навіть «диванної», слугувало додатковим атрибутом влади (і власності), підкреслювало певну політичну самодостатність.

У свідомості пострадянських еліт дотепер панує стереотип, закладений у роки однопартійної системи: фракційність прирівнюється до міжусобиці і вважається неприйнятною для політичної партії. Це стосується навіть тих партій, які вважаються на пострадянському просторі еталонними зразками лібералізму [14, 27]. Незважаючи на те, що автономні фракції усередині партії дають чимало плюсів, дозволяючи зберігати критичний тонус, стримувати надмірні амбіції керівників й оперативно вносити корективи в політичний курс, пострадянські партійні лідери вважають їх недопустимим злом. При чому це стосується не лише «вождів», але і їхніх внутрішньопартійних опонентів. Останні, як правило, вважають за краще створити власну партію, хай навіть «диванну», й отримати в ній статус незаперечного лідера, ніж намагатись відстоювати свою позиції в рамках великої політичної структури.

В пострадянський період елітні (номенклатурні) соціальні мережі набули нової якості, перетворившись на досить структуровані патронатно-клієнтні системи.

Патронатно-клієнтна система – це багаторівнева система особистих відносин, побудована на асиметричній залежності патронів і клієнтів, що базується на взаємообміні ресурсів та має єдиного гаранта. Економічні й адміністративні ресурси патронів обмінюються на політичну й електоральну лояльність клієнтів. При цьому в рамках єдиної патронатно-клієнтної мережі існує певна ієрархія патронів, кожен з яких має власних клієнтів, опосередковано залежних від спільного гаранта. Лідери українських партій спрямовують свою політичну активність значною мірою (а деякі виключно) на те, щоб якомога комфортніше вбудуватись в існуючу неопатрімоніальну систему, домогтися прихильності максимально впливового патрона (в ідеалі – голови держави), здобути певні ресурси для забезпечення власних амбіцій та лояльності клієнтів, коло яких, як правило, досить умовно співпадає із членством у відповідній партії.

Українські партії розвиваються як патронатно-клієнтні системи. Політична участь розглядається значною частиною їхніх членів (в тому числі й лідерів) в першу чергу як можливість доступу до суспільних ресурсів. Причому це відбувається як прямим шляхом (призначення на ту чи іншу посаду, отримання права на управління державною (комунальною) власністю, списання або реструктуризація бюджетних зобов'язань, надання доступу до державної таємниці), так і опосередкованим – через збільшення політичного, а відповідно й суспільного впливу відповідної особи.

В пострадянській Україні довгий час не було жорстких бар'єрів між панівною й опозиційною елітою. Власне, дуже часто метою політичної активності опозиційних партійних лідерів було не стільки змінити чинну владу, скільки інтегруватися з нею. З іншого боку, формальна приналежність до владного табору далеко не завжди означала доступ до суспільних ресурсів. Все це й обумовлювало відсутність в українському політикумі чітких ліній поділу. Окремі партійні лідери і навіть цілі угруповання переходили з одного політичного табору до іншого, створювали ситуативні (інколи дуже несподівані) коаліції, змінювали своїх патронів залежно від кон'юнктури. Поступово розмежування між владою та опозицією стало більш чітким, але певна гнучкість збереглася до сьогодні. Значною мірою цьому сприяє те, що найбільш потужні патронатно-клієнтні системи мають міжпартійний або надпартійний характер.

Протягом 1990-х політичні партії відігравали досить скромну роль в державному управлінні і розподілі суспільних ресурсів; патронатно-клієнтні системи, сформовані на позапартійних засадах, виявлялися більш ефективними. Запровадження змішаної, а згодом пропорційної, системи виборів Верховної Ради обумовило кардинальне збільшення впливу партій не лише на політику, але й на економіку: «З політичних клубів вони поступово перетворювалися у зброю політичної боротьби. І тим швидше, чим більші економічні інтереси стояли за цією боротьбою» [15, 18-19].

Зміна статусу політичних партій, які стали головним, а потім і виключним, механізмом формування представницьких органів, обумовила зростання можливостей їхніх лідерів, як перетворились на ексклюзивних провайдерів доступу до законодавчої влади та місцевого самоврядування. Ростислав Павленко досить слушно відзначав: «Самі по собі партії сприймаються як якісь машини для «перевезення» певних груп політиків у парламент, для відкриття доступу до хоча б формальної участі в прийнятті рішень» [16]. В цьому контексті партійні лідери виконують функції «водіїв» та «кондукторів», пропонуючи амбітним та заможним громадянам швидке входження до публічної політики в обмін на певні ресурси.

Отримання партійними лідерами додаткових важелів впливу призвело до загострення конкуренції між ними. Досить швидко конфлікт інтересів у боротьбі за суспільні ресурси набув антагоністичного характеру. У політичну площину перейшли і протиріччя, спричинені економічною конкуренцією фінансово-промислових груп, що підтримували різних партійних лідерів. Українські дослідники наголошували, що гострота політичного конфлікту між елітними угрупованнями суттєво ускладнює демократичний розвиток, підкреслюючи необхідність компромісу, принаймні з основних питань розвитку країни, та створення прийнятних для всіх правил гри. Так, В. Бакіров та О. Фісун відзначали, що «Україні необхідний саме пакт політичних еліт, який включав би не тільки центр, але й правий, і лівий фланги політичного спектру. Таким чином, пактом міг би бути стратегічний договір політичних сил, який би встановлював ефективний баланс різних інтересів і закріплював його в інституціональних правилах гри» [17, 167]. Однак амбіції партійних лідерів штовхали їх у вир політичної боротьби за принципом «переможець отримує все». Ставки постійно зростали, що врешті-решт призвело до ескалації напруження в суспільстві, кульмінацією якої стала «помаранчева революція».

Після конституційної реформи та переходу на пропорційну систему виборів як Верховної Ради, так і місцевих рад політичні партії фактично отримали карт-бланш на реструктуризацію неопатрімоніального режиму.

В умовах децентралізованого неопатрімоніального режиму за президентства Віктора Ющенка йшла жорстка конкуренція за право перерозподілу «владовласності» трьох патронатно-клієнтних мереж, кожна з яких мала власного гаранта і власну ієрархію. Консолідація режиму після того, як президентом став Віктор Янукович, веде до побудови цілісної системи на чолі з гарантом Конституції та його найближчими соратниками, схожої на ту, яка існувала в Україні за часів Леоніда Кучми. Альтернативна система, побудована Юлією Тимошенко за роки перебування при владі, після того як вона опинилася в жорсткій опозиції, занепадає, багато хто з її клієнтів шукає або вже знайшов нового патрона. При чому це стосується не лише аполітичних бізнесменів, яким потрібен політичний «дах», але й партійних лідерів ВО «Батьківщина».

Кожен лідер патронатно-клієнтної мережі національного масштабу є героєм певного міфу, що має надзвичайно важливе значення для формування й утримання електорального масиву. Дж. Кемпбелл відзначає загальні для більшості міфів та казок етапи становлення такого роду героя: 1) вигнання; 2) ініціація (поневірвання, зустріч з могутніми заступниками, отримання додаткових джерел сили); 3) славне повернення [18, 145]. В Україні цей міф виглядає надзвичайно дієвим, адже саме він значною мірою забезпечив перемогу на президентських виборах колишньому

прем'єру і в 1994 році, і в 2004-му, і в 2010-му. На цих зразках будували свої передвиборчі кампанії й інші політики, які займали найвищі державні посади, але змушені були їх залишити (Олександр Мороз, Євген Марчук, Анатолій Кінах, Юлія Тимошенко, Арсеній Яценюк), а також партійні лідери регіонального рівня, чії кампанії викликали найбільший суспільний резонанс (Михайло Добкін, Арсен Аваков, Геннадій Кернес, Олександр Костусєв, Леонід Гурвіц, Спирідон Кілінкаров тощо).

Патронатно-клієнтні мережі «другого ешелону» намагаються балансувати на протиріччях «мегаблоків». При цьому їхні патрони постійно підкреслюють власну самодостатність, намагаючись здобути й максимально ефективно використати так звану «золоту акцію». Втім, як засвідчив досвід Олександра Мороза та Анатолія Кінаха, така стратегія досить ризикована, оскільки може призвести до фактичної втрати незалежності від союзного «мегаблоку» (Партія промисловців та підприємців України) або відсування на маргінес політичного процесу (Соціалістична партія України).

В українських реаліях навіть радикальні партії, що гуртуються довкола певної чіткої ідеї та/або власного яскравого лідера, в переважній більшості випадків при уважному вивченні можуть бути класифіковані як певний (хай навіть ситуативний чи дистанційований) елемент тої чи іншої патронатно-клієнтної мережі. Це суттєво зменшує вірогідність зміни існуючої системи політичних відносин у короткостроковій та середньостроковій перспективі.

Механізми взаємодії партійних лідерів із пострадянським суспільством

Формування політичних партій в Україні відбувалося в період тотальної кризи суспільства й набагато випереджало психологічну готовність населення до усвідомлення й сприйняття змін. Це стосувалося не лише «пересічних українців», але й тих, що, маючи певні ресурси й амбіції, ставали лідерами новостворених партій.

Як правило, політичні партії створюються найбільш активними представниками соціальних спільнот, що розуміють їх короткострокові й довгострокові інтереси. Ці активні меншості перетворюються в політичні еліти відповідних спільнот, стаючи партійними лідерами. Тим самим між політичними партіями і їхньою соціальною базою виникають відносини представництва, засновані на добровільному, періодично підтверджуваному в ході виборів, делегуванні соціальними спільнотами політичним партіям права відстоювати їхні інтереси в органах державної влади.

Найнадійніший спосіб оцінити рівень представництва інтересів певних соціальних груп тією або іншою партією – результати демократичних виборів. Тому партійні лідери спрямовують зусилля на максимізацію своїх електоральних результатів. В пострадянських умовах надзвичайно важлива також легітимізація цих результатів, оскільки фактична відсутність правил політичної гри, які всі визнають, і яких всі дотримуються, ставить під сумнів підсумки ледь не кожної виборчої кампанії.

Ротація політичної еліти є однією з головних функцій (до того ж "ексклюзивною") інституту багатопартійності. Коли влада формується на основі відкритого виборчого процесу, головними учасниками якого виступають політичні партії, "вікно можливостей" для корупції об'єктивно звужується. Однак у пострадянських умовах досить часто спостерігаємо іншу ситуацію: в ході відкритого виборчого процесу партійні лідери змагаються за можливість на власний розсуд розпоряджатися суспільними ресурсами, безкарно вчиняти корупційні дії. Саме тому кожна зміна влади в Україні в останні роки призводить до резонансних кримінальних справ і гучних судових процесів.

В роботі Мойсея Острогорського «Демократія і політичні партії» описано становлення партій в умовах масового виборчого права. Мова йде про перетворення парламентських фракцій, які обиралися вузькими цензовими співтовариствами і спиралися на місцевих нотаблів, у політичні машини з бюрократією й активом для вербування прихильників у масових соціальних групах. Партійні організації «встановили постійне спілкування з масами за допомогою мітингів, зборів, особистих роз'яснень із питань суспільного значення і, таким чином, підтримували інтерес до громадського життя» [19, 94]. Так партійне лідерство стає публічним феноменом і важливим чинником впливу на політичну участь широких верств населення.

Для будь-якої партії існує об'єктивна неминучість нерівної участі в політичному житті лідерів і рядових партійців. Звідси у партійних лідерів виникає необхідність періодично підтверджувати свій авторитет як на рівні соціальної групи, так і на рівні внутріпартійної структури. Пострадянською специфікою є те, що партійні лідери, як правило, не підіймаються вгору, мобілізуючи прибічників певної ідеології й доводячи їм свою здатність бути її ефективним провідником, а вибудовують піраміду під себе, керуючись переважно критерієм особистої лояльності (а краще залежності). В цій системі, що нагадує мережевий маркетинг, «вождь» виступає унікальним продуктом, «споживання» якого відкриває членам партії певні ексклюзивні перспективи (якщо не зараз, то після його/її приходу до влади), недоступні аутсайдерам.

Як показали виборчі кампанії пострадянського періоду, основними чинниками впливу політичних партій на різноманітні соціальні групи є соціально-психологічні. Серед таких чинників можна виділити наступні: 1) спрямованість політичних цілей, що містяться у передвиборчих програмах, відповідність їх основним потребам виборців; 2) повнота врахування специфіки сприймання виборців; 3) конкретність, недвозначність позицій та формулювань; 4) простота, ясність, непереобтяженість інформацією текстів програм і виступів; 5) емоційна зарядженість

текстів і символічна наповненість образів; 6) відповідність іміджу політичної партії смакам та ідеальним уявленням електорату; 7) поєднання у передвиборній агітації цінностей політичних цілей і цінностей доброго ставлення до виборців [20]. Багато в чому саме особистісні якості партійних лідерів визначають, наскільки та чи інша політична сила здатна використати ці чинники на власну користь. Українські виборці голосують переважно серцем, тому **публічна активність партійних лідерів спрямована головним чином не на переконання, а на емоційну мобілізацію цільових аудиторій електорату.**

Політична ідентифікація в пострадянських умовах переважно формується як електоральна ідентифікація. Дуже часто виборець голосує за певну особистість, симпатія до якої з часом переноситься на політичну організацію, до якої належить цей політик. Варто зазначити, що така ідентифікація в більшості випадків є поверхневою й доволі неоднозначною. Адже іншим потужним чинником електоральної поведінки є рівень протестних настроїв у певній соціальній групі. Співвідношення цих чинників часто парадоксальні результати. Так, пострадянські виборці часто голосують за виборчий список опозиційної партії чи блоку, одночасно підтримуючи провладного кандидата в мажоритарному окрузі.

Щоб досягти стабільного успіху, партії зобов'язані постійно перекладати свої політичні платформи мовою виборців, обираючи найефективніші формули впливу. Очевидно, кількість партій в політикумі має відповідати кількості таких формул, а не ідеологічних платформ, які багато в чому збігаються, чи «вождів», які повторюють однакові сентенції. Звернення політичних лідерів завжди спрямовані в маси і тому неминучі перебільшення, гіперболізація для результативнішого впливу на аудиторію. Отже, **політична участь партійних лідерів неминуче набуває символічного характеру.** Показово, що особиста участь лідерів основних партій (як правлячих, так і опозиційних) у голосуванні широко висвітлюється майже всіма українськими телеканалами.

Головними критеріями успішності пострадянських партій стали «не масовість і навіть... не кількість народних депутатів – їх членів, а неухильне виконання передвиборних зобов'язань, здатність довести свою «професійність» в державному управлінні і активна участь у міжнародному міжпартійному співробітництві» [21]. Це суто лідерські (при чому дуже символічні) функції, і значною мірою саме вони визначають параметри політичної участі перших осіб українських партій. Особливо наочним є зовнішній аспект цієї участі. Варто згадати змагання партійних лідерів за статус проросійських чи прозахідних політиків напередодні виборів або конкуренцію за право представляти Україну в Соціалістичній чи Бути партнером Європейської народної партії.

Більшість українських партій не стали дійсно масовими і навіть не розвиваються в цьому напрямку. Їхні лідери просто не відчують потреби у класичних партіях із багаторівневою бюрократією й масовим членством. Їм це не потрібно, тому що свої завдання (в тому числі й досягнення електорального успіху) вони вирішують в інший спосіб. Василь Базів свого часу дав таке визначення: «Партії – це такі самодостатні формування, які на специфічному ринку політичних послуг можуть запропонувати два види «товарів» – ідеї та політиків, які є їх носіями, інтерпретаторами і пропагандистами» [5, 43]. Відповідно, партійні лідери переймають "ринковий" тип поведінки й вибудовують комунікацію зі слабо структурованим суспільством як з аморфною аудиторією. Партійна пропаганда будується як низка рекламних акцій (між виборами) або як масована рекламна кампанія (під час виборів). Предметною основою партійної пропаганди є не ідеологічна програма, а персональні образи лідерів.

Рекламний спосіб комунікації партійних лідерів із виборцями має три важливих організаційних наслідки:

1) знецінюється членство в партії: між членом партії й іншим виборцем немає практично ніякої різниці з погляду способів їхньої мобілізації на виборах, а для перевірки виборців між виборами використовується соціологічний інструментарій (масові опитування й фокус-групи);

2) стає непотрібним великий багаторівневий партійний апарат, відповідно знижується його політична вага;

3) росте роль фахівців із політичної реклами і зв'язків з громадськістю.

Оскільки саме така організація діяльності (і відповідні інвестиції) забезпечують ефективність політичного проекту, навряд чи українські партії стануть радикально перебудовувати свій спосіб існування без впливу зовнішніх (зокрема законодавчих) чинників. У всякому разі, поки не з'являться інші способи підвищити ефективність і конкурентоспроможність політичної участі їхніх лідерів.

На Заході спостерігаються схожі тенденції: послаблення соціально-класових і ідеологічних ідентифікацій, формування масового вільного ринку електорату, перетворення партій у компанії, що реалізують як товар на політичному ринку іміджи своїх лідерів. Знаковою подією став успіх у середині 1990-х політичного підприємства Сільвіо Берлусконі "Форца Італія!" – партії нового, постмодерністського типу. Характерно, що такого роду політичні об'єднання виникли в Західній Європі й на пострадянському просторі практично одночасно. Отже, принаймні в цьому контексті український політикум цілком відповідає європейським стандартам.

Втім, такі стандарти все менше задовольняють громадян. Вікторія Підгорна відзначає: «Поки політики традиційно займаються з'ясуванням відносин – суспільство оголошує тендер на пошук

нових політичних сил... більшість українців бажає появи в політиці нових сил. У суспільства також з'являється імунітет проти партійних вождів. Українці вимагають не тільки нових героїв, а перш за все нових правил гри в політиці». Дослідниця наголошує, що традиційний шлях поступової зміни політичних еліт – це «розвиток нових партій, партій з реальною демократією, а не партій, як вождістських проєктів» [22]. На нашу думку, поточна ситуація не дає великих підстав для оптимізму, але довгостроковий тренд все ж таки вибудовуватиметься за окресленими принципами. Партійні лідери, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні, змушені будуть реальними справами підтверджувати обґрунтованість своїх претензій на певний статус в політикумі. При чому доводитимуть це не «вождям» чи іншим патронам, як це має місце зараз, а громадянському суспільству.

Більшість українських політологів дотримується думки, що зміцнення партійних систем є одним із визначальних чинників завершення пострадянської трансформації та забезпечення дієвості демократичної влади, наголошуючи на необхідності посилення ролі партій у політичній системі. Разом з тим серед дослідників існує точка зору, що набуття політичними партіями статусу головних (виключних) суб'єктів політичного процесу може становити небезпеку для подальшого демократичного розвитку [23]. І в цьому є певний сенс. Адже те, яким шляхом піде розвиток українського суспільства, залежить саме від партійних лідерів. На даний момент практично всі більш-менш значимі групи інтересів в Україні так чи інакше інтегровані з політичними партіями, і партійні лідери по суті є їхніми представниками. Враховуючи, що громадянський контроль за відповідністю цих інтересів та механізмів їх реалізації потребам суспільства є вкрай слабким і незабезпеченим реальними важелями впливу, існує небезпека легітимізації партійної олігополії, а отже консервації патронатно-клієнтних відносин.

Становлення громадянського суспільства в пострадянських країнах об'єктивно сприятиме утвердженню політичних партій в якості потужного й самодостатнього інституту, здатного ефективно виконувати свої суспільно-політичні функції. У свою чергу реальна багатопартійність є одним із визначальних чинників формування громадянського суспільства. Оптимізація цього процесу значною мірою залежить від того, яким чином взаємодіятимуть політичні партії із суспільними інститутами, які виконують сьогодні окремі партійні функції (фінансово-промислові групи, структури виконавчої влади, місцеве самоврядування, громадські організації тощо). Адже саме від формату, результатів і наслідків такої взаємодії залежатиме, зможуть українські партії системно й ефективно виконувати свої «класичні» функції чи відіграватимуть в суспільстві перехідні та допоміжні ролі.

Висновки

Пострадянські еліти не мають вкорінених правил демократичної політичної участі, не відповідають вимогам, що покладає на них відповідний статус, не виконують своїх головних функцій. Вони звикли діяти не публічно або формально публічно. Творення їх представниками політичних партій мало певною мірою вимушений характер і переслідувало досить корисні цілі – здобути або зміцнити панівний статус у новій державі, гарантувати собі і своєму оточенню доступ до розподілу суспільних ресурсів. Таким чином, формат політичної участі партійних лідерів України й інших пострадянських держав значною мірою визначався неполітичними чинниками.

Представництво пострадянськими політичними партіями інтересів тих чи інших соціальних груп є досить умовним і поверхневим. Їхня активність визначається головним чином пріоритетами партійних лідерів та відповідних елітних угруповань. Більшість партій на пострадянському просторі функціонують як патронатно-клієнтні системи. В Україні ця тенденція виражена досить яскраво, при цьому характер централізації неопатримонального режиму може бути різним – від вертикально інтегрованого (на чолі з головою держави) до децентралізованого з високим рівнем міжелітної конкурентності, що публічно проявляється у гострій міжпартійній боротьбі.

Ідеологічне розмежування між пострадянськими партіями є досить умовним, оскільки переважна більшість їхніх лідерів формувалась в дусі конформізму, а їх політична соціалізація проходила в щільних соціальних мережах. Як правило, партійні лідери лише використовують певні ідеологеми у якості передвиборчих гасел, спрямованих на цільові групи електорату. При цьому вони часто намагаються зробити політичну участь своїх прибічників (в тому числі потенційних) маніпулятивною, або навіть відверто мобілізованою.

Процес демократизації політичних партій на пострадянському просторі, зокрема в Україні, є доволі складним і суперечливим. Можна прогнозувати, що принаймні в середньостроковій перспективі партії будуть розвиватись як патронатно-клієнтні системи, формуючи багаторівневі мережі з певною ієрархією та жорстко конкуруючи за право перерозподілу «владовласності», яке власне є головною метою політичної участі їхніх лідерів.

1. Кувалдин В. ЕвроВосток. Постсоветский транзит / Тезисы выступления на «круглом столе» Центра стратегических исследований МО Италии. – Рим, 15 января 2007 года.
2. Шайхутдинов Р. Функции, отличительные особенности и механизмы формирования элит // Элитариум – 21 марта 2007 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2007/03/21/mekhanizmy_formirovaniya_elit.html
3. Табачник Д. Спасение обречённых. Идеология ущербности, или Почему распадаются государства // Киевский телеграф. – № 20 (470). – 22–28 мая 2009 года. – С. 4.
4. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: КІС; АНОД, 2000.
5. Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998.
6. Паламарчук В. М., Литвиненко О. В., Янішевський С. О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія. – К.: НІСД, 2003.
7. Паламарчук В. Литвиненко О. Український варіант сучасної європейської демократичної держави. // Віче. – 2003. – № 5 (134).
8. Біденко Ю. Порушення процедурного аспекту демократії як фактор демократизації політичної культури українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_16/Bidenko.doc
9. Ляшенко О. Перспективи розвитку партійної системи в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rb.com.ua/ukr/politics/analytics/2006/350.html>.
10. Морозов О. Цели и средства // Независимая газета. – 1998. – 25 мая.
11. Трофімова Н. Розвінчання кумирів, або Чого не видно за «обличчям» // День. – 2002. – № 23. – 6 лютого.
12. Леденёва А. Неформальная сфера и блат: гражданское общество или (пост)советская корпоративность? // [Pro et Contra. Осень 1997. – Т. 2. – № 4. – С. 113–124.](#)
13. Афанасьев М. Поведение избирателей и электоральная политика в России // Политические исследования. – 1995, № 3.
14. Информационный вестник МГО ДВР. – 1994, № 2.
15. Роговец В. Новые лица украинской демократии. // Компаньон. – 1999. – № 15 (115). – С. 18-19.
16. Матеріали «круглого столу» «Партії та виборці перед вибором: що потрібно для успіху?» – Київ, 4 лютого 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/analitika/06/008.html>.
17. Бакіров В. С., Фісун О. А. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. Зб. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – С. 165-168. – 500 прим.
18. Кэмпбелл Дж. Герой с тысящейо лицами. – К.: «София» Ltd., 1997.
19. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997.
20. Недбаєвський С. Л. Основні напрямки впливу політичних партій на електорат // Парламентські вибори – 1998.
21. Малярчук В. Європейський імідж нової «партії влади»: сподівання і застереження [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/print.cgi?url=pc01-2005-04.html>.
22. Підгорна В. Зміна партійної системи – виклик часу // Українська правда. – 29.12.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://pravda.com.ua/ru/news/2008/12/29/85981.htm>
Амельченко Н. Представительская демократия и формы политического отчуждения. // Глобальная альтернатива. – 30.09.2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.aglob.info/index.php?option=com_content&task=view&id=15783